

Alan Uzelac:

FILOZOFIJA PRAVA

Ljubomira Tadića

Čak i unatoč tome što je općepoznato da je jedna od tradicija naše kulturno-znanstvene zbilje uvijek bila u njezinom permanentnom kašnjenju za aktualnim svjetskim tokovima, pomalo otužno zvuči činjenica da sve do nedavno nije u nas zabilježen niti jedan obuhvatniji rad sa područja filozofije prava. Premda ovako nastalu prazninu nije lako popuniti jednom knjigom, presedan je učinjen i »Filozofija prava« Ljubomira Tadića budi nadu u izvjestan proboj u do sada monolitnim shvaćanjima jugoslovenskih pravnika. Razlozi stanja u kojem je na onom sistematskom mjestu tablice znanstvenih disciplina gdje bi se obično trebala nalaziti filozofija prava u našoj pravnoj zbilji dugo vremena zijevala praznina, a filozofsko-pravni radovi za naše pravnike bili ne samo nepoznati, već gotovo i proskribirani, sigurno nadilaze pomenutu inerciju naše intelektualne javnosti i tiču se možda i elementarnog ustrojstva pravnog mišljenja. Svakako, do sada su se meta-pravnim problemima prava ponajmanje bavili pravnici, prepustivši drugima da istražuju ne samo granice, već i sam pojam i svojstva njihove discipline. Indikativno je da je i ova, u mnogo čemu jedinstvena knjiga, bila do sada predmet interesa prije svega filozofa, politologa i sociologa, te tek srazmjerno veoma malog broja pravnika, a na to ukazuje i edicija knjige — »Enciklopedija filozofskih disciplina«, te razgovor o knjizi o organizaciji Hrvatskog filozofskog društva, uz prisustvo autora, na kojem pravnika nije gotovo ni bilo.

Kokošje sljepilo pravnika — pravni pozitivizam — kontekst je spram kojeg je jedino moguć pristup značaju ove Tadićeve knjige, kao i njegovog opusa u cjelini. Potreba propitivanja osnovnih pretpostavki pravnog sistema, moguća jedino iz očista filozofije, Tadićev je stalni motto. I bukvalni motto knjige — citat iz Kanta — govori baš o tom: »Pravnik koji po svom moralu nije istovremeno i filozof u najvećem je iskušenju... jer njegova je dužnost samo da primjenjuje postojeće zakone, a ne da ispituje treba li te zakone usavršiti... Jer, kako njihov posao nije da sami mudruju o zakonodavstvu, nego da sprovode postojeća naređenja zemaljskog prava, to im uvek mora izgledati najbolje ono zakonsko uređenje koje upravo postoji ili, kada ono bude izmjenjeno sa najvišeg mesta, ono sledeće, i, tako je sve u svom odgovarajućem

mehaničkom redu« (FP, str. 7). Da ta mehanika nije sasvim u redu, trude se pokazati Tadićevi radovi objavljivani u posljednjih trideset godina.

Međutim, iako kritika pravnog pozitivizma leži u osnovi i ove Tadićeve knjige (o tom će biti riječi malo kasnije), Tadić se ovdje svjesno uzdržao od vlastitih kritičkih komentara te se, shodno enciklopedijskoj naravi izdanja, ograničio da pruži maksimalno sažet prikaz filozofsko-pravnih teza i shvaćanja.

Materijal knjige podijeljen je na četiri dijela, od kojih se svaki, u skladu s uobičajenom historijskom periodizacijom, bavi filozofijom prava određenog vremenskog odsječka: antičkim prirodnim pravom, srednjovjekovnim (katoličkim) prirodnim pravom, prirodnim pravom novog vijeka, te suvremenom filozofijom prava. Kratka »fabula« knjige išla bi otprilike ovako:

Prvi odsjek, koji obuhvaća grčka i rimska učenja, određuje ishodište filozofije prava (kao i filozofije uopće) u krizi grčke zajednice, društvenim i političkim previranjima koja dovode do erozije mita i rastakanja tradicije, problematiziranja uvriježenih vrijednosti, pa tako i do sekularizacije termina koje mi danas poimamo kao pravne: themis, dike, thesmos, nomos etc. i filozofskog utemeljenja zajednice putem novog, umskog principa — logosa.

Nakon ovlaš dotaknutih početaka filozofije, slijede prikazi sofista, kao prvog uvida u opreku zakona i prirode (pozitivnog i prirodnog prava), zatim Platona i Aristotela, kao ontološkog izmirenja ove opreke putem pojma **pravednosti**, te Epikura i stoika, kao faze dekadanse i prelaza u helenističko-rimski kozmopolitizam i, napokon, vrlo kratko, rimske doktrine, kao derivacije stoičke filozofije u učenjima Cicerona, Marka Aurelija, Ulpijana etc.

U drugom dijelu radi se o kršćanskoj prirodno-pravnoj fazi, u kojoj se reafirmira pojam pravednosti, od stoika nadalje zapostavljen. Međutim, reziduum prirodnog prava ovaj put se nalazi u transcencijiji, onostranosti, viziji. Patristika (ponajprije Augustin) nasuprot grešnoj zemaljskoj državi (civitas terrena), koja je ujedno i civitas diaboli, a kojoj osnova leži u pozitivnom pravu, postavlja civitas dei, u kojoj su odnosi (pravedno) regulirani vječnim (prirodnim) zakonom (lex aeterna). Kasnije u skolastici pod »vječnim zakonom« pojmi se sankcionirana staleška hijerarhija. Diskusije o legalitetu i legitimitetu vode se na marginama političke borbe crkvene i svjetovne vlasti; svojevrsan prijelaz prema novovjekovnom prirodnom pravu čine učenja o narodnoj suverenosti, kojima temelje udara Marsilije Padovanski.

Treći dio — prirodno pravo novog vijeka — obuhvaća period vezan uz razvoj građanstva, period oslobođenog individualizma, nastajanja nacionalnih država, i — vrlo bitno što se tiče filozofije prava — razvoj učenja o pravnom **subjektivitetu**. Teorije o narodnoj suverenosti dalje se razvijaju, nastaju ugovorne teorije, stvaraju se začeci međunarodnog prava, apsolutna moć vladara ograničava se ustavima, obnavlja se pojam demokracije, djeluje prvi socijalisti, etc. U okviru ovog perioda Tadić obrađuje:

a) renesansu, protivreformaciju i reformaciju (Coluccio Salutati, Nicolaus Cusanus, Machiavelli, Thomas More, Michel de Montaigne, Erzamo Rotterdamski, Tommaso Campanella, Martin Luther, Jean Calvin, monarhomasi, Johannes Althusius, Jean Bodin, Francisco da Vitoria, Domenico de Soto, Luis

de Molina, Roberto Bellarmino, Juan de Mariana, Fernando Vasquez, Gabriele Vasquez, Francisco Soarez);

b) racionalno prirodno pravo (Descartes, Francis Bacon, Hugo Grotius, Thomas Hobbes, Baruch de Spinoza, Samuel Pufendorf, John Locke, G. W. Leibniz, Blaise Pascal, Cristian Thomasius, Christian Wolf, Giambattista Vico);

c) konstitucionalizam i revolucionarno prirodno pravo (Edward Coke, Roger Williams, John Winthrop, John Wise, Thomas Jefferson, Montesquieu, Rousseau, Condorcet);

d) prirodno pravo u teorijama francuskih fiziokrata i socijalista (Quesney, de Mably i Morelly);

i, napokon, e) iščezavanje prirodnog prava u njemačkom idealizmu (Kant, Fichte, Schelling, Hegel), škola iz čije tradicije izlazi i sam Tadić.

Posljednji dio svoga izlaganja posvećuje Tadić suvremenoj filozofiji prava, pod čim podrazumijeva misaona kretanja Zapada (pretežno evropskog) u periodu nakon Hegelove smrti do danas. U tom okviru Tadić se bavi ponajprije pravnim pozitivizmom i neokantovstvom (Cohen, Kelsen, Radbruch), a zatim filozofijama prava vezanim uz neke aktualne filozofske pravce — fenomenologiju (Schreier, Kaufmann), novu topiku i retoriku (Viehweg, Perelman), egzistencijalizam, ponajprije Heideggera (Werner Meihofner), te pokušajem obnove prirodnog prava u učenjima o »prirodi stvari« (Radbruch, Meihofner) i marksističkom kritikom prava (J. V. Pašukanis, Wolf Paul, Mieter Böhler, Ernst Bloch, Hubert Rottleuthner, naravno i Marx & Engels).

Kao što se vidi, »Filozofija prava« obuhvaća znatan broj autora, te uzme li se u obzir da je sve to učinjeno na razmjerno vrlo skromnom prostoru — oko dvije stotine stranica — što je, na žalost, bilo predodređeno pragmatičkim karakterom i ostalim normativima edicije u kojoj je knjiga izdana, očigledno je da je Tadić bio prinuđen da svoje iskaze dovede do krajnje telegrafičnosti. Stoga, jasno je da je tekst u kojem je svaka ekstenzivnost brutalno sasječena u korišćenu teškim formalnim i prostornim ograničenjima gotovo nužno osuđen na izvjesne nedostatke. Tako, doista, ova knjiga nije ni približna dometima koje je Tadić na drugim mjestima imao prilike ostvariti i moguće joj je uputiti i neke prigovore. Međutim, valja pripomenuti da je tih prigovora moglo biti i više, te je isključivo do truda autora da se to nije i ostvarilo. U cjelini, Tadićev je prikaz korektan, osim tek nekoliko — uglavnom zanemarivih — nepreciznosti, te je preporučljiv svakome kao svojevrсна propedeutika filozofije prava; čak štoviše, mogao bi se upotrebljavati — a za očekivati je da će se i upotrebljavati — ne samo kao repetitorijum filozofsko-pravnih, već i političkih teorija. Najveći nedostatak knjige u tom smislu nisu vulgarizacije i netočnosti, kojih u tekstu uglavnom nema — a što u danom kontekstu sigurno nije bilo tako lako izbjeći — i što je još jedna od većih vrlina knjige — nego izvjesne manjkavosti, ponajviše u pogledu zadnjeg odjeljka knjige — suvremene filozofije prava. Tadić se — što i sam priznaje — ograničuje samo na zapadnoevropsku filozofiju prava, a i tu uglavnom na njemačko govorno područje, što se iz navedenih autora dobro vidi. Tako su iz vidokruga izmakle neke danas vrlo važne anglosaksonske diskusije, npr. pitanje tzv. »građanske neposlušnosti«, zatim filozofsko-pravne škole ponikle iz »ordinary language theory«, pokušaji na tragu Wittgensteina; strukturalistička i postrukturalistič-

ka tradicija, legalna antropologija, te neke dosta interesantne staljinističke i poststaljinističke pravne teorije. Za sve ovo, doduše, bilo bi potrebno jedno zasebno izdanje — tim više što se radi o tekstovima kod nas uglavnom gotovo nepoznatim — a njihov manjak, dakako, ne oduzima ništa na vrijednosti onome što u knjizi jest napisano.

Dio knjige na koji bi trebalo posebno upozoriti, te opširnije obraditi, jest uvod »Pravo, priroda i sloboda« (str. 9 — 23) i pogovor »Perspektive filozofije prava« (str. 223 — 227), kojima se uokviruje osnovna potka knjige, dijakroni enciklopedijski kompendijum filozofsko-pravnih doktrina. Tim također vrlo sažetim tekstovima pruža se pokušaj da se korektni, uglavnom impersonalni, u najboljem smislu riječi akademski osvrt na povijesni slijed filozofije prava i njenih raznovrsnih učenja pokrije, i osmisli vlastitim uvidom u sadržaj materije. Tako dobivamo i mogućnost da izvidimo neke od osnovnih pretpostavki Tadićeve metodologije, koje su, doduše, u glavnom izlaganju ove knjige uglavnom neprisutne, ali ih je moguće naći u drugim Tadićevim radovima, a kao rezultat i sažetak njegovog dugogodišnjeg bavljenja filozofijom prava, valja ih respektirati ili, barem, popitati.

Sve vrline — ali i sve nepravilike — Tadićevog pristupa izviru iz njegovih fundamentalnih nazora na bit fenomena prava. Sukladno tome stavu, Tadić nastoji izvesti i svoje određenje — definiciju i svojstva — filozofije prava, pri čemu se od samog početka naslanja na Hegela, s kojim — za Tadića — filozofija prava *stricto sensu* otpočinje i završava. Razlog ovog navođenja Hegela kao privilegiranog putokaza filozofije prava nikako nije naprosto u činjenici što je Hegel definitivno odbacio stari naziv »prirodno pravo«, zajedno s njegovim konotacijama, te uveo termin »filozofija prava«. Razlozi doduše imaju neke veze s ovom terminološkom preinakom, ali zapravo leže mnogo dublje. Tadić, koji se tokom svoje dugogodišnje znanstvene karijere imao prilike dobro upoznati s marksističkom kritikom prava (on je, dapače, i najzaslužniji za upoznavanje jugoslavenske javnosti s njom, kao prevodilac kapitalnog djela marksističke kritike prava, Pašukanisove »Opće teorije prava i marksizam«, a i drugim svojim radovima), s druge je strane duboko proživio vrijeme velikih diktatura dvadesetog stoljeća, vrijeme hipertrofije države koje ni do danas nije prošlo. Kao rezultat izišla je jedna minimalistička koncepcija, koja je svjesna nesavršenost i ograničenja prava. Međutim, ona svejedno baš u pravu vidi jedino moguće sredstvo za efikasno suprotstavljanje tiraniji i samovolji. Premda Tadić upućuje Marxu prigovore zbog »redukcionizma« njegovog stava prema pravu — koje se promatra isključivo kroz optiku eksploatacije čovjeka po čovjeku, kao instrument klasne vladavine — ni samom se Tadiću ne mogu odreći marksističke kvalitete. Marxova, naime, kritika prava i »građanskih sloboda«, »ne ide na njihovo ukidanje, već na njihovo proširivanje« (sloboda i prava, naravno, op. a.), te Tadić uistinu ima legitimno pravo da se — u periodu u kojem društveni odnosi »još nisu postali providni« (u smislu poznatog Marxovog citata iz »Kritike Gotskog programa«) — drži prava kao nečeg zasada potrebnog i korisnog. Međutim, da bi se fundiralo prava koje bi ispunjavalo ovakve emancipatorske zahtjeve kakve mu Tadić postavlja — pravo koje bi bilo garant ljudskog digniteta, ona točka na kojoj stoji ili pada ljudska humanost — potrebno je izići iz koncepcije prava kao pukog instru-

menta vladanja, »monopola legalizirane fizičke prisile«, tj. skupa normi koje tu prisilu permaniraju i uporišnu točku postaviti onkraj samog prava i ograničenog horizonta — u filozofiji (podsjetimo se samo navedenog Kantovog citata), i to filozofiji koja bi i sama polazila od ideje o beskonačnoj vrijednosti individualiteta, od slobode pojedinca, od **subjekta**. »Osnovno pitanje svake filozofije prava je pitanje **pravnog subjektiviteta**« (str. 223). Takva je filozofijska tradicija utemeljena, pod utjecaje Rousseaua, prije svega u Kantu i tzv. klasičnom njemačkom idealizmu, a svoj najviši izraz ima, naravno, u Hegelu. I, dok ostali predstavnici njemačke spekulativne filozofije u pravu još vide ograničavanje slobode volje, za Hegela pravni je sistem carstvo ostvarene slobode, a sila je i prinuda, »apstraktno uzevši« — nešto nepravno. Tako i za Tadića »pravo postoji samo u onom društvu u kome su autonomija subjekta, sloboda ličnost i njeno **samoodređenje** respektovani kao jezgra i temelj društva« (str. 22); pozitivno pravo, koliko god dugo trajalo i makar kakvu efikasnost imalo, ukoliko nije izvedeno iz **umskih** principa, ukoliko je **nepravedno**, nikad neće dospjeti dalje od **farse**, od **karikature** prava. U skladu s tim, Tadić daje svoju definiciju filozofije prava — kao onog dijela praktičke filozofije koji »... istražuje načela spoljašnjeg regulisanja društvenih odnosa, dakle: ne **tehniku**, nego **umne** principe kojima se usmerava kretanje društva. Za razliku od dogmatske jurisprudencije koja određeni pravni poredak tehnički tumači u svrhe **pragmatičke** primene, tj. u cilju rešavanja konkretnih spornih slučajeva...« (str. 23) ... ona pita o **smislu i svrsi** prava, u središte svog interesa stavlja kriterije **pravde i slobode**, a glavni joj je princip, kao princip koji mora biti genuini princip svakog umnog prava — **ljudsko dostojanstvo**.

Treba, međutim, ukazati na one faktore koji Hegela — po Tadićevom mišljenju — čine ne samo prvim, nego i posljednjim u lancu istinske povijesti filozofije prava. Onaj činilac koji je najzaslužniji za rastakanje filozofije prava jest — pravni pozitivizam. Naime, revolucionarno građanstvo liberalnog kapitalizma (u čijoj klimi djeluje i Hegel) u svojoj borbi za afirmaciju proklamiralo je ljudska prava, autonomiju građana — **pravnog lica** (citoyen-a) i svekolika subjektivna prava kao izvor i osnovu »objektivnog«, pozitivnog prava, pa i same države; nasuprot tome, kasni kapitalizam (čije je ideologije pravni pozitivizam samo najviši izraz), a koji traje i do danas, ne samo da u prvi plan stavlja pravne **obveze, dužnosti i sankcije**, nego i sam subjekt smatra tek kao alegorijsku sliku pravnog poretka, a subjektivna prava samo kao »pravne reflekse« objektivnog prava — tzv. »Exemptionen von Beherrschsein«, izuzimanje od povlašćenosti. Krajnji rezultat te autentične tvorevine vremena jest da »nema razlike između pravne države i **uzurpacije**«, »onaj tko može sprovesti pravo, samim je time dokazao da je pozvan da postavlja pravo«; afirmiran je argumentum ad baculum i pravo jačega, slobodna je u svijetu država, a ne građanin — koji zapravo i nije građanin, već **podanik**; pravo je naprosto instrument, koji će tehnički provesti sve što politička vlast objavi — »Gesetz ist Gesetz, Befehl ist Befehl«. Daljnja konzekvenca svega jest da je i filozofija prava suspendirana (ta, »pravda« i »pravednost« su metafizički termini) i na njeno mjesto postavljena jurisprudencija, tehnička adaptacija općih pravnih pojmova za praktičku primjenu. »Razvitak jedne

buržoaske filozofije prava logička je i realna nemogućnost« — citira Tadić njemačkog marksista Oscara Negta (str. 21). U svijetu u kojem se (kako u kapitalizmu, tako i u »realnom« socijalizmu) administrativno suspendiraju elementarne ljudske slobode, gdje se »pravni fetišizam« bez posredovanja zamjenjuje najgorim političkim voluntarizmom, pozivajući se pri tom sofisticirano na »svrsishodnost«, »interese revolucije«, »volju radničke klase«, »komunističku opasnost« etc, jasno je da je »perspektiva filozofije prava postala neizvesna, zato što je neizvesna sudbina individuumu i njegove slobode kako na tlu »realnog« socijalizma, tako i na tlu poznog kapitalizma, jer samovolja nikada ne može postati svrhom prava« (str. 227). To je ujedno i Tadićev zaključak i kraj njegove knjige.

S obzirom na sve gore navedeno, Tadićeva vjera u pravo zvuči još dosta optimistički. Zaista, ostaje pod upitom da li je i koliko je Tadićevo »humano« pravo u zbiljskoj opoziciji spram legalizirane nepravde despocije; ili bi, možda — što je, na primjer, Marcuseova teza — tiranija bila samo do svojih krajnjih konzekvenci dovedena pravna država. Tadić i sam osjeća Prokrustovu postelju mogućnosti i zbilje na kojoj se nalazi. »U pravnom subjektu izražava se idealitet prava, a u svojini njegovog realitet« (str. 223). Budući da se sam oslanja na idealističku tradiciju i da, dapače, filozofija prava u punom smislu riječi Tadiću ostaje na jednom jedinom autoru, vidljivo je da, silazeći sa svog teorijskog Olimpa u svijet otužne pragmatičke zbilje, Tadić ima poteškoća u izabiranju kriterija sukladno kojima bi između realno-povijesnih doktrina razlučio što je filozofija prava, a što nešto drugo; tako — tim prije što se Tadić izričito odriče govora o teoriji prava — u filozofiju prava često ulaze utemeljitelji i predstavnici ponajprije političkih doktrina: u situaciji u kojoj je Tadić — sukladno vlastitim pretpostavkama — primoran da između »loših« teorija bira najmanje nezadovoljavajuće aproksimacije, granice ostaju difuzne.

Bilo kako bilo, ostaje Tadićev duboki humanizam kojeg treba cijeniti, kao i pouka pravnicima — koju na našim fakultetima nije baš tako lako dobiti — da možda i nije sve zakonito i pravno što se pod formom zakona i prava pojavljuje, te da slijepo slovo zakona onoga tko ga bez pogovora slijedi i provodi znade često odvesti u kojekakvo bespuće. Premda se — u tom smislu — kritika pravnog pozitivizma na Zapadu provodi još od rata, provocirana rezultatima najdovršnijeg od svih oblika totalitarizma — fašizmom, u sferi naše pravne znanosti Tadićevi radovi na ovom području zaista su egzemplarni. U svakom slučaju, »Filozofija prava« je za svakog pravnika i studenta prava koji se svojim poslom ne samo bavi, već o njemu — njegovim ograničenjima, granicama i zamkama — i misli, knjiga koja se može preporučiti.